

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 6 (1986)

A. Bryer και D. Winfield, The Byzantine monuments and topography of the Pontos. Χάρτες και σχέδια του R. Anderson, σκίτσα της Jane Winfield

Νίκος Γκιολές

doi: [10.12681/deltiokms.119](https://doi.org/10.12681/deltiokms.119)

Copyright © 2015, Νίκος Γκιολές

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Γκιολές Ν. (1986). A. Bryer και D. Winfield, The Byzantine monuments and topography of the Pontos. Χάρτες και σχέδια του R. Anderson, σκίτσα της Jane Winfield. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 6, 415–418. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.119>

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

A. Bryer και D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*. Χάρτες και σχέδια του R. Anderson, σκίτσα της Jane Winfield, Washington, D.C.: *Dumbarton Oaks Studies XX*, 1985, τόμοι I και II.

Το βιβλίο αυτό είναι καρπός μακρόχρονης έρευνας και πολλών ταξιδιών στον Πόντο για εντόπιση και καταγραφή των μνημείων και έλεγχο των πληροφοριών από τις πηγές και τους ντόπιους για την ύπαρξη και άλλων μνημείων.

Μετά από τὰ εισαγωγικά κεφάλαια για τη γενική τοπογραφία και για τὸ ὀδικὸ δίκτυο, ἡ μακρόσυρτη παραλιακὴ περιοχὴ τοῦ Πόντου χωρίζεται σὲ εικοσιοκτὼ γεωγραφικὲς ἐνότητες ἀπὸ τὴ Δύση στὴν Ἀνατολή. Παρουσιάζεται πρῶτα ἡ τοπογραφία κάθε περιοχῆς ἢ πόλης, μετὰ ἡ ἱστορία καὶ τέλος ἀπαριθμοῦνται τὰ μνημεῖα. Ἐξετάζεται ἡ θέση, ἡ ταύτιση τοῦ ὀνόματος κάθε μνημείου, οἱ ἐπιγραφὲς ποῦ τυχὸν σώζονται, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ, ὁ γραπτὸς καὶ γλυπτὸς διάκοσμος, ἡ ἱστορία καὶ οἱ παραδόσεις ποῦ συνδέονται μ' αὐτό. Γιὰ πολλὰ μνημεῖα ποῦ δὲν προσφέρουν στοιχεῖα γιὰ συζήτηση γίνεται ἀπλή ἀναφορά, γιὰ ἄρκετὰ ὅμως ποῦ σώζονται πολλὰ κατάλοιπα γίνεται ἐμπεριστατωμένη μελέτη. Πολλὲς φορές, γιὰ πληρέστερη εἰκόνα τοῦ μνημείου, χρησιμοποιοῦνται περιγραφὲς περιηγητῶν καὶ παλιὲς φωτογραφίες καὶ σχέδια.

Ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς παρουσίας τῶν καταλοίπων τοῦ χριστιανικοῦ Πόντου τὸ περισπούδαστο κρινόμενο βιβλίο εἶναι ὑποδειγματικὸ. Οἱ συγγραφεῖς δὲν περιορίζονται μόνο στὴ μελέτη τῶν μνημείων ποῦ σώζονται ἢ ἐπισημάνθηκαν ἐρεπιὰ τους, ἀλλὰ ἐπεκτείνονται καὶ στὴν παρουσίαση αὐτῶν ποῦ ἔχουν σήμερα ἐξαφανισθεῖ καὶ εἶναι γνωστὰ μόνον ἀπὸ τὶς πηγές ἢ ἀναφορὲς σὲ παλιότερες δημοσιεύσεις. Ἔτσι ἀποκαθίσταται, ὅσο τὸ δυνατόν, πληρέστερα ὁ χριστιανικὸς μνημειακὸς χάρτης τῆς ἐκτεταμένης αὐτῆς περιοχῆς. Δὲν σταματοῦν ὅμως οἱ συγγραφεῖς στὴν ἀρίθμηση τῶν μνημείων· προχωροῦν πέρα ἀπὸ τὴν ὑποδειγματικὴ, πλήρη καὶ ἐναργὴ περιγραφή τῶν ἀρχαιολογικῶν καταλοίπων καὶ τὴ δύσκολη προσπάθεια χρονολόγησής τους, λόγῳ τῶν ἐλαχίστων στίς περισσότερες φορές στοιχείων καὶ τῆς πολὺ κακῆς διατήρησής τους, ἰδίως ὅταν πρόκειται γιὰ τοιχογραφίες, στὸν σχολιασμὸ τῶν μνημείων μὲ βάση τὴν

ιστορία. Στό σημείο αὐτό ἀποκαλύπτεται ἡ βαθειὰ γνώση τῆς ἱστορίας τῆς περιοχῆς, πού ἀναπλάθεται καί ξαναζωντανεῦει μέ τῆ βοήθεια τῶν πενιχροτάτων συχνά ὑλικῶν καταλοίπων καί μάλιστα τοῦ ἐπιγραφικοῦ ὑλικοῦ. Γίνεται ἔτσι τὸ βιβλίο ἓνα γοητευτικὸ καί γεμάτο ζωντάνια ὁδοιπορικὸ τοῦ βυζαντινοῦ καί μεταβυζαντινοῦ Πόντου.

Τὸ βιβλίο γίνεται ἀφορμὴ νὰ μᾶς κάνει νὰ σκεφτοῦμε ὅτι ἀνάλογη δουλειὰ πρέπει νὰ γίνει καί σὲ ἄλλες περιοχές, ὄχι μόνο τῶν χαμένων πατρίδων, ἀλλὰ καί τῶν σημερινῶν χριστιανικῶν ἐδαφῶν τῆς παλιάς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. Γιατί μέ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου τὰ μνημεῖα καταστρέφονται καί ἡ τοπικὴ παράδοση, πού πολλές φορές χρησιμοποιήθηκε μέ ἐπιτυχία ἐδῶ, σβήνει. Τοῦτο συμβαίνει κυρίως μέ τὰ μικρὰ μνημεῖα, πού ἀπὸ τὴν πρώτη ματιὰ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἐπουσιώδη, ἀλλὰ, ὅπως ἀπέδειξε ἡ παρουσιαζόμενη μελέτη, γίνονται οἱ ἀναπόσπαστοι κρίκοι στὴν ἱστορικὴ ἀλυσίδα ἐνὸς τόπου.

Τὰ παραπάνω ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ τὸν διαπιστούμενο πράγματι μικρὸ ἀριθμὸ μνημείων σὲ πολλές περιοχές τοῦ Πόντου, ἂν ἐξαιρέσουμε τὴν περιοχή τῆς Τραπεζοῦντας καί Ματζούκας. Στὶς περιοχές αὐτὲς πάλι, καί κυρίως στὴν Τραπεζοῦντα, οἱ περισσότερες ἐκκλησίες πού παρουσιάζονται εἶναι σήμερα γνωστὲς μόνον ἀπὸ παλιότερες μαρτυρίες. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ἡ συμβολὴ τῶν συγγραφέων συνίσταται στὴν προσπάθεια τοῦ καθορισμοῦ τῆς θέσης τους μέσα στὴ σημερινὴ πόλη καί στὸν ἱστορικὸ σχολιασμὸ τους.

Ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ σπάνις μνημείων παλαιότερων τῶν μεσοβυζαντινῶν χρόνων, τὰ ὅποια εἶναι δυνατόν νὰ ἐπισημανθοῦν μέ περαιτέρω ἀρχαιολογικὲς καί ἀνασκαφικὲς ἐρευνες.

Ἰδιαίτερα σημαντικὴ εἶναι ἡ μελέτη τοῦ ἀμυντικοῦ συστήματος τοῦ Πόντου μέ βάση τὰ πολυάριθμα κάστρα πού σώζονται, μιὰ καί ἡ ἰσχυρὴ τοιχοποιία τους καί ἡ χρῆση τους μέχρι καί τὸν προχωρημένο περασμένο αἰῶνα βοήθησε στὴ διατήρησή τους. Γιὰ τὰ κάστρα καί τὰ τείχη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν λεπτομερῆ περιγραφὴ, τὴν ἀποτύπωση καί τὴ φωτογραφικὴ τεκμηρίωση, ἐπιχειρεῖται μέ ἐπιτυχία διάκριση τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων μέ βάση τὴν τοιχοποιία καί τὸν συσχετισμὸ τους μέ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα.

Τὸ ἴδιο ἰσχύει καί γιὰ τὶς ἄλλες κοσμικὲς κατασκευές, πού δυστυχῶς εἶναι πολὺ λίγες.

Στὰ ἐκκλησιαστικὰ μνημεῖα, πού εἶναι πάρα πολλά, ἀκολουθεῖται ἡ ἴδια μέθοδος. Γιὰ τὶς πολὺ ἐνδιαφέρουσες τοιχογραφίες, πού παρουσιάζονται ἐδῶ γιὰ πρώτη φορά, γίνεται λεπτομερῆς περιγραφὴ καί μερικὲς εἰκονογραφικὲς παρατηρήσεις, πολλές φορές πολὺ λεπτομερεῖς, ὅπως στὴν περίπτωση ἐνὸς Κ πού σημειώνεται στὸν χιτῶνα τῆς Ἁγ. Βαρβάρας στὸ ναὸ τῆς Θεοτόκου στὸ Παλάτι (Balat Kilise) τῆς Σινώπης, πού θὰ

μπορούσε να θεωρηθεί ως μία ὀψιμη ἐπιβίωση τῶν παλαιοχριστιανικῶν «γραμμαδιῶν» (σ. 84).

Οἱ τοιχογραφίες χρονολογούνται με βάση κυρίως τὴν τεχντροπία καὶ κατὰ δεύτερο λόγο τὴν τεχνικὴ ἐκτέλεση. Ἡ τεχντροπικὴ ὁμως ἀνάλυση, ὅπως καὶ ἡ εἰκονογραφικὴ, ἀσφαλῶς δὲν εἶναι καὶ οὔτε θὰ μπορούσε, λόγω τοῦ χαρακτῆρα τοῦ βιβλίου, νὰ εἶναι διεξοδική. Ἐναπόκειται συνεπῶς στοὺς μελετητὲς τοῦ μέλλοντος νὰ ἀσχοληθοῦν συστηματικότερα μετὰ τὰ μνημεῖα αὐτά. Ἡ χρονολόγηση ἢ ἀναχρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν πάντως εἶναι ἐπιτυχημένη καὶ τεκμηριωμένη.

Ἡ χρονολόγηση τοῦ παλιότερου στρώματος τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Βαλατ Κιλίσε τῆς Σινώπης (σ. 86-87) στὴν περίοδο 9ου-10ου αἰ. εἶναι προτιμότερο νὰ περιοριστεῖ στὸν 10ο αἰ. καὶ νὰ συσχετιστεῖ μετὰ τὶς τοιχογραφίες τῆς ἐποχῆς αὐτῆς στὴν Νάξο (βλ. Μ. Panayotidi, «La peinture monumentale en Grèce de la fin de l'Iconoclasme jusqu'à l'avènement des Comnènes (843-1081)», *Cahiers Archéologiques*, 34 (1986), σ. 78-79).

Εὐστοχὴ εἶναι ἡ ἀναχρονολόγηση τῶν πολὺ σημαντικῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ τῆς Μονῆς Βαζελῶνος (παρεκκλήσιο Ἁγ. Ἡλία) στὸ τέλος τοῦ 13ου ἢ στὸν 14ο αἰώνα, λόγω τῆς τεχντροπικῆς συγγενείας τους μετὰ τὶς τοιχογραφίες τῆς Ἁγ. Σοφίας στὴν Τραπεζοῦντα.

Τὸ ἀξιόλογο ὀκτάγωνο τοῦ Ἁγ. Κωνσταντίνου στὸ Πολεμῶνιο (σ. 113, πίν. 44), γνωστὸ σήμερα μόνον ἀπὸ λιθογραφία τοῦ Hill, εἶναι προτιμότερο νὰ χρονολογηθεῖ στὸν προχωρημένο 9ο ἢ πρῶιμο 10ο αἰώνα, μὴ καὶ ὁ ναὸς τοῦ Dere Ağzi, μετὰ τὸν ὁποῖο παρατηροῦνται ἀρκετὲς ὁμοιότητες, ἀναχρονολογεῖται τώρα στὴν ἐποχὴ αὐτῆ (βλ. Norgens tern, *The Byzantine Church of Deragzi and its Decoration* (Istanbaler Mitteilungen, Beiheft 29), Tübingen 1983) καὶ κοντὰ σ' αὐτὸν τοποθετεῖται καὶ ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Νικολάου στὰ Μύρα τῆς Λυκίας. Τὴν ἐποχὴ αὐτῆ, μετὰ τὴν Εἰκονομαχίαν καὶ τὴν ἀναγεννησιακὴν κίνησιν ποὺ παρατηρεῖται μετὰ τὴν στροφὴν πρὸς Ἰουστινιάνεια πρότυπα, φαίνεται νὰ ξαναχρησιμοποιοῦνται τὰ περίκεντρα κτίρια, ὅπως ὁ προφήτης Ἡλίας στὴν Κωνσταντινούπολη, ποὺ ἔκτισε ὁ Βασίλειος Α', καὶ ἡ Ροτόντα στὴν Πρεσλάβα (π. 900) (Κ. Mizantev, *Kraglata Curkva v Preslav*, Sofia 1932). Ἐνας ἄλλος λόγος εἶναι ὅτι πρέπει τὸ μνημεῖο νὰ τοποθετηθεῖ κοντὰ στὰ Κωνσταντινοπολίτικα μνημεῖα τῶν ἀρχῶν τοῦ 10ου αἰώνα, μετὰ τὰ ὁποῖα πάλι παρατηροῦνται ὁμοιότητες (Μυρέλαιο, π. 920, Βόρεια ἐκκλησία τῆς Μονῆς Λιβός, 909).

Ἐνα παράλληλο τῆς ἀπεικόνισης τοῦ μύθου τῆς ἄλεπούς (ἐσφαλμένα μεταφράζεται «λύκος» (Wolf)) μετὰ τὸν κόκορα, ποὺ εἰκονίζεται στὸ ναὸ τοῦ Ἁγ. Θεοδώρου στὰ Σανχενου τῆς Ματζούκας (σ. 283), ὑπάρχει σὲ κιονόκρανο τοῦ Ἁγ. Νικολάου στὴ Χαριά τῆς Μέσα Μάνης, 11ος αἰ. (Ν. Δρανδάκης, «Ἀνάγλυπτος παράστασις βυζαντινοῦ μύθου», *Λειμών*).

Προσφορά εις τὸν καθηγητὴν Ν. Β. Τωμαδάκη (ΕΕΒΕ, ΛΘ'-Μ', 1972-1973), σ. 659-674. Ἐδῶ γίνεται λόγος καὶ γιὰ τὸ ποντιακὸ μνημεῖο, ποὺ εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὴν παλιὰ δημοσίευση τῆς Ἀ. Ε. Τσακάλωφ «Βυζαντινὸν ναῖδριον παρὰ τὴν Τραπεζοῦντα», *BZ*, 19 (1910), σ. 119-121). Ἡ ἐπισήμανση τῶν δύο αὐτῶν ἀπεικονίσεων τοῦ βυζαντινοῦ μύθου, στὸν Πόντο καὶ στὴ Μάνη, θὰ μπορούσε, νομίζω, νὰ στηρίξει περαιτέρω τὴν ἄποψη γιὰ τὶς σχέσεις τῆς τέχνης τῆς μεσοβυζαντινῆς Μάνης μὲ τὴν Μικρὰ Ἀσία (πρβλ.: Ν. Γκιολέ, «Συμβολὴ στὴν ἐρμηνεία τῶν μικρασιατικῶν στοιχείων τῆς τέχνης τοῦ δεκάτου αἰῶνα στὴ Μάνη», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν*, Ε' (1984-85), σ. 71-86).

Σημαντικὲς εἶναι οἱ διορθώσεις τῶν ἐπιγραφῶν ποὺ κατὰ καιροὺς εἶχαν διαβαστεῖ ἐσφαλμένα, καὶ μάλιστα ὁ ἱστορικὸς σχολιασμὸς τους (πρβλ.: Ν. Οἰκονομίδη, *Ἀρχεῖον Πόντου*, 41 (1987), σ. 414-419).

Τὸ γλαφυρὸ κείμενο συμπληρῶνεται ἀπὸ πλῆθος εἰκόνων καὶ λεπτομερῶν σχεδίων καὶ χαρτῶν. Ἰδιίτερα σημαντικὰ εἶναι τὰ σκίτσα τῶν τοιχογραφιῶν, ποὺ πολλὰς φορές, λόγῳ τῆς κακῆς κατάστασης τῶν τοιχογραφιῶν, δίνουν σαφὴ εἰκόνα τῶν εἰκονογραφικῶν λεπτομερειῶν.

Τὸ σημαντικὸ αὐτὸ βιβλίο μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει πρότυπο γιὰ ἀνάλογες τοπογραφικὲς μελέτες ἄλλων περιοχῶν.

Ν. ΓΚΙΟΛΕΣ